

sahâbenin anlayamadığı kısımları tefsir etmiş, böylece Kur'an-ı Kerim'in ilk müfessiri olmuştur. Ancak Hz. Peygamber, kelime bilgisinden ziyade âyetlerdeki hükümleri açıklamış ve güzel ahlâkın esasları üzerinde durmuştur. İslâm'ın ilk dönemlerinde bazı sahâbiler Kur'an'da mânasına nüfuz edemedikleri kelimelerin bulunduğunu söylemişlerdir. Nitekim Hz. Ömer, Abese süresindeki (80/31) "ebben" kelimesinin anlamını bilmediğini ifade etmiştir (a.g.e., II, 4). İbn Abbâs da altı âyette geçen "fâtır" kelimesinin (bk. M. F. Abdülbâki, *el-Mu'cem*, "fâtır" md.) mânasını, iki Arap köylüsünün bir kuyu başında tartışırken bu kelimeyi kullanmaları sayesinde öğrendiğini belirtir (Süyûtî, II, 4). Yine İbn Abbas "gıslın" (el-Hâkka 69/36), "hanânen" (Meryem 19/13), "evvâh" (et-Tevbe 9/114) ve "rakim" (el-Kehf 18/9) dışındaki bütün Kur'an kelimelerini bildiğini söylemiştir (a.g.e., II, 4-5).

Âyetlerdeki garîb lafızların mânalarının tesbit edilmesine sahâbe devrinin itibaren başlandığı ve bu maksatla Arap şiirine başvurulduğu anlaşılmaktadır (a.g.e., II, 55-88). Rivayete göre, Arap şiiri hakkında geniş bilgi sahibi olan Abdullah b. Abbas şiirle istişhad faaliyetinin de ilk mümessili olmuştur. Hatta onun, Hâricî reislerinden Nâfi' b. Ezrak'ın, Kur'an-ı Kerim'de geçen anlaşılması güç 200 kadar kelime hakkında sorduğu sorulara şiirlerden şahidler getirerek cevaplar verdiği ve bu cevapları ihtiva eden *Mesâ'ilü Nâfi' b. el-Ezrak* adlı bir de eseri bulunduğu bilinmektedir (bk. ABDULLAH b. ABBAS b. ABDÜLMUTTALİB).

II. (VIII.) yüzyıldan itibaren yazılmaya başlanan ve ilk mahsullerinden pek azı günümüze intikal edebilen garîbü'l-Kur'an türündeki eserlerin telifi, İslâm coğrafyasının genişleyip Arap olmayan kavimlerin de Müslümanlığı kabul etmesine paralel olarak daha da önem kazanmış ve giderek artış göstermiştir. Bunlardan Abdullah b. Abbas (Kahire 1408/1988; İSAM Ktp., nr. 1388), Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (İbnü'n-Nedîm, s. 37, 78; Kahire 1310 [*et-Teysîr fi' l-ilmî't-tefsîr* adlı eserin hâmişinde]), İbn Sellâm el-Cumahî (İbnü'n-Nedîm, s. 37; Dâvûdî, II, 152), İbnü's-Sikkî (Hedîyyetü'l-ârifîn, II, 536) ve İbn Kutluboğa'nın (İmam Muhammed b. Suûd İslâm Üniversitesi'nde Ahmed b. Muhammed el-Hammâdî tarafından yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır; Riyad 1407) *Garîbü'l-Kur'an*'ları; Abdullah b. Yahyâ el-Yezîdî'nin *Garîbü'l-Kur'an ve tefsîruhû* adlı eseri

(Beyrut 1405/1985, 1407/1987); Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ (Kahire 1955; Beyrut 1980, 1983), Ahfeş el-Evsat (Küveyt 1979; Beyrut 1985) ve Zeccâc'ın (Beyrut 1988) *Me'ânî'l-Kur'an*'ları; Ma'mer b. Müsennâ'nın *Mecâzü'l-Kur'an*'ı (Beyrut 1981); İbn Kuteybe (Kahire 1378/1958; Beyrut 1978), İbnü'l-Mülakkın (Beyrut 1408/1987), Fahrreddin et-Turayhî (Necfe 1372) ve Mahmûd İbrâhim'in (Kahire 1913) *Tefsîru garîbi'l-Kur'an*'ları; Muhammed b. Uzeyz es-Sicistânî'nin *Nüzhetü'l-ku-lûb* (Beyrut 1410/1990); Ahmed b. Muhammed el-Herevî'nin *el-Garîbeyn fi'l-Kur'an ve'l-hadîş* (Kahire 1970); Mekki b. Ebû Tâlib'in *el-'Umde fi garîbi'l-Kur'an* (Beyrut 1982); Râgıb el-İsfahânî'nin *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'an* (Kahire 1381/1961); Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin *el-Erîb bimâ fi'l-Kur'an mine'l-garîb* (Medine 1400); Muhammed b. Ebû Bekir er-Râzî'nin *Ravzatü'l-fesâha fi garîbi'l-Kur'an* (*Keşf'uz-zunûn*, II, 1208) adlı eserleri; İbnü'l-Müneyyir'in *et-Teysîrü'l-acîb fi tefsîri'l-garîb* (Beyrut 1994) başlıklı manzum eseri; Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin *Tuhtetü'l-erîb bimâ fi'l-Kur'an mine'l-garîb* (Hama 1345/1926; Bağdad 1397/1977; Beyrut 1403/1983, 1409/1989); Ahmed b. Yûsuf es-Semîn'in *'Umdetü'l-huffâz fi tefsîri eşrefi'l-elfâz* (Beyrut 1993); İbnü'l-Hâim'in *et-Tibyân fi tefsîri garîbi'l-Kur'an* (Kahire 1992); Süyûtî'nin *Müfhi-mâtü'l-aqrân fi mübhemâtü'l-Kur'an* (Beyrut 1986; ayrıca bk. Serkis, *Mu'cem*, I, 1084); Hasaneyn Muhammed Mahlûf'un *Kelimâtü'l-Kur'an, tefsîr ve beyân* (Kahire 1375; Diyarbakır, ts.); Muhammed Şâhin Muhaysin ile Şa'bân Muhammed İsmâil'in *el-Hâdî ilâ tefsîri garîbi'l-Kur'an* (Kahire 1980); Hamdî Ubeyd ed-Dimaşki'nin *el-Kur'anü'l-Kerîm ve tefsîru garîbihî* (Dimaşk 1963) adlı eserleri bu alanın başlıca örneklerindedir. Ali Şevvâh İshak *Mu'cemü muşannefâtü'l-Kur'âni'l-Kerîm* (bk. bibl.) adlı eserinde "Garîbü'l-Kur'an" başlığı altında (III, 289-308) 157, Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşî ise *el-'Umde fi garîbi'l-Kur'an*'a (bk. bibl.) yazdığı mukaddimede (s. 19-37) seksen beş eser hakkında bilgi vermişlerdir. Şeyh Furkânî de bu konudaki 248 eserin bibliyografik listesini yayımlamıştır (*Risâletü'l-Kur'an*, Kum 1411, III, 160-190). IV. (X.) yüzyıla kadar yazılan garîbü'l-Kur'an'larda garîb lafızlar tefsir edilirken sûrelerin mushaftaki tertibine uyulmuş, daha sonraki dönemlerde ise alfabetik sistem uygulanmıştır.

Kur'an-ı Kerim'in hangi lafızlarının garîb olduğu hususundaki anlayışın zamanla ve kişilere göre değiştiği görülmektedir. İslâm'ın ilk yıllarında az sayıda kelime garîb sayılırken zamanla Râgıb el-İsfahânî'nin *el-Müfredât*'ı gibi hacimli Kur'an lugatları yazılmıştır. Bu konuda asıl önemli olan husus, garîb lafızların Kur'an'ın nâzil olduğu dönemdeki Arap dilinde ne gibi mânalar ifade ettiğinin bilinmesidir. Bu arada, Abdullah b. Yahyâ el-Yezîdî'nin *Garîbü'l-Kur'an ve tefsîruhû* adlı eseriyle Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin *Tuhtetü'l-erîb bimâ fi'l-Kur'an mine'l-garîb*'i gibi bazı eserlerde çok defa garîb lafızların sadece lugat mânalarının verilmesi, iştikâk ve sarf ilimleri açısından özelliklerinin açıklanmasıyla yetinilmiştir (ayrıca bk. GARİB).

BİBLİYOGRAFYA :

Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "grb" md.; *Lisânü'l-'Arab*, "grb" md.; Abdullah b. Yahyâ el-Yezîdî, *Garîbü'l-Kur'an ve tefsîruh* (nşr. M. Selîm el-Hâc), Beyrut 1405/1985, nâşirin mukaddimesi, s. 7-17; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 37, 52-53, 78; Mekki b. Ebû Tâlib, *el-'Umde fi garîbi'l-Kur'an* (nşr. Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşî), Beyrut 1401/1981, nâşirin mukaddimesi, s. 19-37; Zerkeşi, *el-Burhân*, I, 291-296; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, II, 152; Süyûtî, *el-İtkân* (Ebû'l-Fazl), II, 3-88, 89-104, 105-120; *Keşf'uz-zunûn*, II, 1203-1208; *Hedîyyetü'l-ârifîn*, II, 536; Serkis, *Mu'cem*, I, 1084; Ali Şevvâh İshak, *Mu'cemü muşannefâtü'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Riyad 1403-1404/1983-84, III, 289-308; Abdülazîz İzzeddin es-Seyrevân, *el-Mu'cemü'l-câmî li-garîbi müfredâtü'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Beyrut 1986, s. 8-32; İsmail Cerrahoğlu, "İbn Hişâm ve Süresindeki Garîbü'l-Kur'an", *Ankara Ünversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, sy. 3, Ankara 1977, s. 1-28; a.m.f., "Tefsirde Atâ b. Ebî Rebâh ve İbn Abbâs'dan Rivâyet Ettiği Garîbü'l-Kur'an", *ACİFD*, XXII (1978), s. 17-27; Şeyh Furkânî, "Garîbü'l-Kur'an: kâ'ime-tün bibliyoğrafyye", *Risâletü'l-Kur'an*, III, Kum 1411, s. 160-190; "Garîb", *Â*, IV, 718; "Garîb", *UDMİ*, XIV/2, s. 472; S. A. Bonebakker, "Gharîb", *El'* (Fr.), II, 1034-1035.

İSMAIL CERRAHOĞLU

GARİBÜ'L-KUR'ÂN

(غريب القرآن)

İbn Kuteybe'nin
(ö. 276/889)

Kur'an-ı Kerim'deki garîb
kelimelere dair eseri.

Müellifin *Te'vilü müşkili'l-Kur'an* adlı diğer bir çalışmasını tamamlayıcı nitelikte bir eserdir. İbn Kuteybe, bu eserini uzatmaktan kaçınarak garîb kelimeleri bir lugatçe halinde ayrı bir kitapta toplamayı uygun görmüştür. Nitekim eser-

de sık sık *Te'vilü müşkili'l-Ḳur'ân'a* atıflar yapıldığı görülmektedir. Meselâ Bakara sûresine başlarken "elif lâ mîm" harflerinin hurûf-ı mukattaadan olduğunu, bu gibi harfleri *Müşkil* adlı kitabında açıkladığını söylemektedir (Ḡaribü'l-Ḳur'ân, s. 39). Yine bu eserinde kısaca ele aldığı bazı kelimeler hakkında daha fazla bilgi için *Te'vilü müşkili'l-Ḳur'ân'a* atıf yapmaktadır (meselâ bk. s. 41, 42, 44, 45, 47, 49, 77, 78). Bazan da kelimelerin çeşitli vecihlerde kullanılışı ve istikakları için bu eserdeki yerlerine işaret edilmiş (bk. s. 50, 62, 64, 66, 71, 91, 101, 108), harflerin ziyadeliği ve lafızların tefsiri hususunda yine aynı esere bakılması istenmiştir (meselâ bk. s. 103, 484, 493, 503). İbn Mutarrif el-Kinânî, birbirini tamamlayan bu iki eseri birleştirerek *el-Ḳurṭayn* adıyla yeni bir eser meydana getirmiştir (Mısır 1355).

Ḡaribü'l-Ḳur'ân'in mukaddimesinde İbn Kuteybe eserini kısa, açık ve derli toplu bir şekilde hazırlamaya çalıştığını; okuyucuyu bıktırmaktan kaygı duyduğu için çok kullanılan kelimelerle ilgili fazla örnek vermediğini; gramer örnekleri, hadisler ve isnadlarla eserin hacmini genişletmekten kaçındığını belirtir. Garib kelimeleri açıklarken müfessir ve luğatçıların ifadelerinden en fasih olanlarını seçtiğini ve bunların verdiği mânalardan ayrılmadığını söyleyen müellif, "Allah'ın isimlerinin ve sıfatlarının istikakı ve bunların anlamlarının açıklanması" başlıklı kısımda yirmi altı kelimenin etimolojik ve edebî izahını yapmakta, "Kitapta çok kullanılan kelimeler" başlığı altında ise kırk kadar kelimeyi incelemektedir. Bu genel başlıklardan sonra Fâtiha'dan başlayıp Nâs'ın sonuna kadar her sûredeki anlaşılması güç kelime ve terkiplerin filolojik açıklamasını yapmaktadır.

İbn Kuteybe bu eserinde, Ebû Ubeyde et-Teymî'nin *Mecâzü'l-Ḳur'ân*'i ile Ferrâ'nın *Me'âni'l-Ḳur'ân*'ından geniş ölçüde faydalanmış, yer yer bu eserlerden iktibaslar yapmış, ancak bu eserde kendi dirayet ve kabiliyetini de ortaya koymuştur. Bu bakımdan *Ḡaribü'l-Ḳur'ân* daha sonra kaleme alınan aynı konudaki eserler için kaynak olmuştur. Nitekim Ebû Bekir es-Sicistânî, Taberî, Fahreddin er-Râzî, Ebû Hayyân ve Kurtubî gibi pek çok âlim bu eserden istifade etmiştir.

Ḡaribü'l-Ḳur'ân Seyyid Ahmed Sakr tarafından tahkik edilerek yayımlanmıştır (Kahire 1370/1958). Nâşir bu çalışmasında garib kelimelerin geçtiği âyetleri

numaralamış, müellifin diğer eserlerden yaptığı iktibasları göstermiş ve açıklamalar sırasında kullanılan beyitlerin kaynaklarına işaret etmiştir. Ayrıca bu neşirde garib kelimeler hakkında sözlük ve gramer açıklamaları yapılmış; İbn Manzûr'un *Lisânü'l-'Arab*'i, Râgib el-İsfahânî'nin *el-Müfredât*'ı, Taberî'nin *Câmi'u'l-be-yân*'i, Kurtubî'nin *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Ḳur'ân*'i, Süyûtî'nin *ed-Dürü'l-menşûr*'u gibi daha sonra yazılan eserlerle mukayeseler yapılarak benzerlik ve farklılıklar ortaya konulmuştur.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Kuteybe, *Ḡaribü'l-Ḳur'ân*, Kahire 1378/1958; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1204; *İzâhu'l-mek-nûn*, II, 146; *Hediyetü'l-'arîfîn*, I, 441; C. Brockelmann, "İbn Kuteybe", *JA*, V/2, s. 763; G. Lecomte, "İbn Ḳutayba", *EF* (İng.), III, 845.

İSMAİL CERRAHOĞLU

GARİM

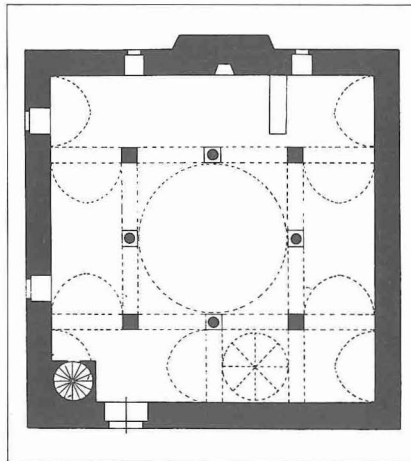
(bk. GARÂMET).

GARİPLER CAMİİ

Tokat'ta
Dânişmendliler dönemine ait cami.

Tokat'ın ve Anadolu'nun en eski camilerinden biri olup Pazarcık mahallesindedir. Batı duvarı boyunca Tokat Kalesi'nin bulunduğu tepenin yamacına yaslanır. Evkaf defterlerinde Melik Dânişmend Gazi Camii, tapu tahrir defterlerinde ise Câmi-i Melik ve Câmi-i Tokat adıyla geçen yapı halk arasında Garipler Camii olarak bilinir. Son yıllarda ya-

Garipler Camii'nin planı

pılan restorasyonlarla plan, duvar örgüsü ve süslemeleri bakımından eski özelliklerini kaybetmiştir. Ancak minarenin tuğla örgüsü ve sırlı tuğla tezyinatı, XIV. yüzyılın ilk yarısına ait kitâbeli mihrabı binanın günümüze kalabilmiş en dikkate değer kısımlardır. Cami, Kuyûdât-ı Atîka'da XIV. *Anadolu Vakfiye Defteri*'nin 172. sayfasındaki 205 sayılı Seyyid Ali Paşa Vakfiyesi'nde, "Kubbetü'l-câmii's-şerîf bi-câmii Dânişmend Gazi el-kâin bi-mahalle Yazıcık min medîne-i Tokat" ifadesiyle kayıtlıdır. Buna göre yapı eskiden Yazıcık adıyla bilinen mahallede yer alıyordu. A. Gabriel binanın bir hıristiyan mâbedinden camiye çevrilmiş olduğunu kabul eder. Tarihî belgelere göre ilk caminin Dânişmend Gazi tarafından 1074'te inşa ettirildiği anlaşılmaktadır. Selçuklu, İlhanlı ve Osmanlı dönemlerinde pek çok defa tamir edilmiştir.

Kenarları 20 metreye yaklaşan kare planlı yapı kalın yüksek duvarları, düz cepheli dışa kapalı kütesileyle anlamlı bir mimari üslup vermekten uzaktır. Plan bugünkü haliyle merkezî bir karakter göstermektedir. Orta mekânı belirleyen destek sistemi, dört pâyve ve dört sütunun alternatif sıralanmasıyla yan mekânlardan ayrılır. Böylece oluşan kare alt yapılı destek sistemi, üstte pandantiflerle yükselerek 7,5 m. çapındaki kubbeyle bağlanır. Dışta kiremitlerle örtülü kubbe, genel kütle kompozisyonuna arkaik bir özellik vermektedir. Kubbeli orta mekânı çevreleyen yan mekânlar tonoz örtülü olup duvarlar boyunca uzanan hacimler halindedir. Kuzey duvarına bitişik ve ana eksenin sağına kaydırılmış 3,5 m. çapındaki ikinci bir kubbe örtü sistemini hareketlendirir. İçten yivli olan bu küçük kubbe, dışta çokgen kasnağa oturan kiremit örtülü bir çıkıntı halinde büyük kubbeye eşlik eder. Bugünkü çatının hemen altında kalan taş çörtlenler bir zamanlar örtünün toprak dam olduğunu göstermektedir.

Minarenin bina içinden ve kuzeydoğu köşesinden yükselmekte oluşu, minare ile bugünkü ana kütle arasında dönem farkı bulunduğunu gösterir. Dışta kalan tuğla gövde, örgü birimlerinin taşınmasıyla genişleyerek şerefeye alt yapı teşkil eder. Minare, petek kısmındaki yeşil sırlı tuğlaları ve genel görünüşü bakımından Dânişmendli dönemine ait üslubu yansıtan en orijinal elemandır.

İlk inşasına ait olmamasına rağmen mihrap caminin en eski kısımlarından